

DE BRUGSE KANTSECTOR IN DE 19de EEUW

Sarah VAN DE CAPELLE

Inleiding

Brugge was en is nog steeds een belangrijk kantcentrum in België. Wanneer men door de straten van de oude stad wandelt, komt men overal kantwinkeltjes tegen. Ongeveer 100 jaar geleden liepen er in diezelfde straatjes fotografen rond, die talrijke kiekjes namen van jonge en oudere vrouwen. Ze waren allen bezig met dezelfde arbeid, namelijk kantklossen. Tegenwoordig wordt deze kunstarbeid in Brugge enkel nog als hobby uitgeoefend.

Ooit was dit anders. In 1860 waren er, volgens B. J. Van der Dussen, ongeveer 50 000 kantwerksters in België. ⁽¹⁾ Uit de industrietelling van 1910, georganiseerd door het ministerie van arbeid en industrie, bleek dat de kantnijverheid (met haar 80 646 werknemers) de grootste groep binnen de huisnijverheid vormde. ⁽²⁾ In West-Vlaanderen waren er toen 42 511 kantwerksters (= 54,60% van de totale kantnijverheid). ⁽³⁾ In Brugge waren er 3332 kantwerksters; dat maakte 4,30% van de totale kantnijverheid in België uit en het hoogste procent in een Belgische stad. ⁽⁴⁾ Reden genoeg om een thesis aan kant te wijden en meer bepaald aan de "spellewerksters" in Brugge.

Ten eerste willen wij weten welke plaats de Brugse kantnijverheid innam ten opzichte van de totale huisnijverheid in België en ten opzichte van de West-Vlaamse en nationale kantnijverheid. Daarnaast worden ook deelvragen gesteld. Hoe groot was de Brugse kantnijverheid in de periode 1875-1910? Veranderde het aantal kantwerksters in deze periode? Zo ja, welke was de reden hiervoor? Waarom is het aantal kantwerksters in Brugge groter dan elders in het land? We kunnen ons ook diezelfde vragen stellen voor de West-Vlaamse en Belgische kantnijverheid.

Hoe stond het Brugse bestuur ten opzichte van de kantwerksters en de kantnijverheid in het algemeen? Bij dit tweede probleem stellen wij ons ook bijvragen. Werden er door de kantwerksters of kantvrouwen klachten ingediend bij het stadsbestuur? Waren er problemen met de stad? Bestond er een besturend 'kantorgaan' in de stad? Hoe werd dit orgaan samengesteld? Werden er gemeentelijke of nationale wetten uitgevaardigd die tot doel hadden de kantnijverheid aan banden te leggen? Was hierop controle? Kwam de stad naar buiten met deze kunstarbeid? Op welke manier gebeurde dit?

Ook het sociale leven van de kantwerksters in Brugge op het einde van de 19de eeuw is een interessant onderzoeksterrein. Bij dit derde onderdeel van het onderzoek zijn er heel wat deelvragen. Hoe woonden de kantwerksters? Hoe was hun woonst ingericht?

Welke was de gemiddelde leeftijd van de kantwerksters? Waren er enkel vrouwelijke kantwerksters? Hoe was de vrouwelijke en mannelijke arbeidsverdeling in de nijverheid? Hoe zagen de tijdgenoten binnen de literatuur de kantwerksters?

De bronnen

Om een antwoord te vinden op onze onderzoeksvragen maakten wij voornamelijk gebruik van twee verschillende bronnen: de industrietellingen en de bevolkingsregisters.

In de periode 1875-1910 zijn er twee industriële tellingen die voor ons onderzoek van toepassing kunnen zijn, namelijk die van 1896 en de industrie- en handelstelling van 1910. Er werden ook voordien tellingen gehouden, maar deze telden de huisnijverheid (waaronder de kantnijverheid valt) niet

mee. (5) De statistische bronnen waarvan wij gebruik gemaakt hebben, zijn niet onbesproken. Sommigen vinden deze statistische benaderingen onbetrouwbaar en dus onbruikbaar. (6) Een andere - naar onze mening meer realistische - groep, ziet naast de vele tekortkomingen van de tellingen ook de positieve en bruikbare zijde van deze, toch wel grootse, ondernemingen. Ze overschatten de tellingen niet maar zijn van mening dat de statistieken - mits een kritische benadering - heel wat interessante informatie kunnen opleveren. In het artikel van E. Vanhaute en J. De Belder worden de tellingen van 1896 en 1910 gezien als deze met 'de meest informatieve waarde op vlak van de lokale geschiedenis'. (7)

Het doctoraatswerk van Guido De Brabander geeft een meer uitgebreide kritische studie van deze bronnen. Het werk wijst op de kleine kantjes van de tellingen en vraagt uitdrukkelijk naar een historische kritiek van deze bronnen. (8) Toch wordt de bruikbaarheid van de tellingen over het algemeen aangenomen en krijgen ze een positieve beoordeling. (9) Ook wij zijn van mening dat men door het negeren van deze statistische bron aan heel wat interessante informatie omtrent de kantnijverheid zou voorbijgaan. Na het doornemen van werken over de kantnijverheid blijkt trouwens dat wij niet de enigen zijn. Pierre Verhaegen, de auteur van het standaardwerk bij uitstek over kant in België, gebruikt o.a. voor zijn hoofdstuk "Etudes des milieux" heel wat cijfermateriaal uit de telling van 1896. (10)

Het voormalig katholieke partijlid moet volgens ons even geslikt hebben toen enkele jaren na de uitgave van zijn werk de nieuwe industrietelling van 1910 uitgegeven werd. Deze telling bevat namelijk heel wat interessante opmerkingen over de tot dan toe in de vergeethoek verblijvende "Vlaamse kantindustrie".

Daar tot op heden - bij ons weten - geen enkele vorser deze cijfers verwerkt heeft in een onderzoek over de kantindustrie, leek het ons een uitdaging om dit alsnog te doen. (11)

Wij wensen hier zeer kort in te gaan op de betrouwbaarheid van de bevolkingsregisters als bron voor het historisch onderzoek. (12) In tegenstelling tot de industrietellingen, die slechts een beeld van een momentopname van een beroepsgroep geven, openen de bevolkingsregisters nieuwe onderzoeksmogelijkheden. Via de registers is het mogelijk om vragen te stellen bij een beroepsgroep en ook antwoorden te vinden die op het ogenblik van de industrietelling niet van belang of irrelevant schenen maar die vandaag waardevol zijn. De bevolkingsregisters zijn, naar onze mening een unieke dynamische bron die voor ons onderzoek zeer nuttig is.

We hebben eerst de bevolkingsregisters voor de periode 1890 - 1900 in Brugge onderzocht. Deze registers waren in 1890 opge maakt voor een algemene volkstelling die in hetzelfde jaar plaatsvond. Nadien werden de boeken als bevolkingsregister gebruikt tot in 1900. Voor de gemeente Brugge zijn er 82 boekdelen opge maakt. Elk deel bevat een aantal straten uit de stad (= een kwartier).

Wij hebben ervoor gekozen om de eerste 9 boekdelen te onderzoeken. Deze boekdelen bevatten straten uit de St.-Annaparochie en de buurt rond het St.-Jansplein. (13) We hebben voor deze buurt gekozen omdat de St.-Annaparochie steeds wordt aangehaald als één van de meest typische plaatsen waar kantwerksters werkten. (14)

Voor de eerste negen delen die wij onderzocht hebben, zijn enkel boek III en boek VI uit het onderzoek gelaten omdat ze niet volledig of verbrand waren. In boek IX is enkel de Balsemboomstraat onderzocht.

De resultaten

I. De nationale en de Brugge kantindustrie

In Wallonië, waar de voornaamste industrie gevestigd is, is bijna geen kantnijverheid te vinden.

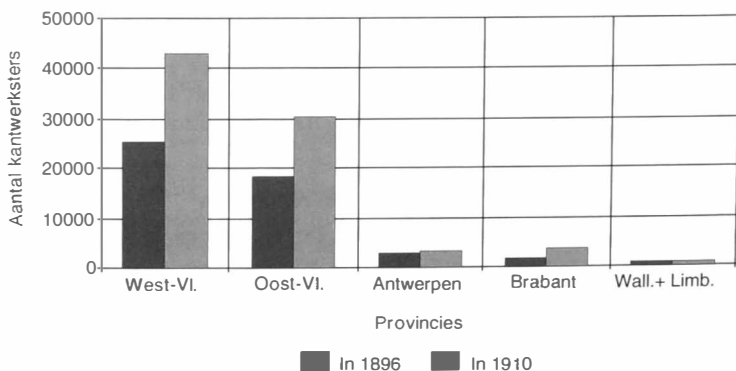
West-Vlaanderen en Oost-Vlaanderen, achtergebleven op industrieel vlak, zijn dé kant-

producerende provincies in België. Wat West-Vlaanderen betreft, neemt Brugge een centrale plaats in in 1896. Ze staat in voor de grootste groep kantwerksters, gecentraliseerd in één stad. Brugge heeft doorheen de periode die wij onderzoeken, met een stagnatie en zelfs met een lichte daling af te rekenen. Hierdoor krijgt men een hoog aantal oudere kantwerksters. De stad zal een deel van haar overheersende aandeel in het arbeidsterscontingent moeten afgeven aan gemeenten rond zich zoals Torhout en Oostkamp (en kleinere kantconcentraties zoals Beernem, Ruddervoorde, Zedelgem en Aartrijke). Ze heeft echter een traditie van kanthandelaars, die alle handel uit de gemeenten rond Brugge naar zich toe trekken. De tussenhandelaars verleggen hun rekruteringsgebieden tussen 1896 en 1910. Waar ze in Brugge zelf door de verdergaande industrie steeds minder enthousiasme voor het kantwerk vinden, kunnen ze de vrouwen in de landelijke gemeenten rondom Brugge nog warm maken voor de voordelen van de thuisarbeid. Toch verliezen de kanthandelaars hoogstwaarschijnlijk een deel van hun onafhankelijkheid ten voordele van de hoofdstad. Brussel wordt duidelijk de stad waar de internationale handel georganiseerd

wordt, terwijl in Brugge het aantal kantfabrikanten en -ondernemingen daalt. De internationale aan- en verkoop van kant in Brussel richt zich voornamelijk op Frankrijk, Duitsland en Engeland.

Wat de lonen betreft, zijn wij zeer voorzichtig in onze conclusie. Door ons beperkte bronnenmateriaal kunnen wij enkel stellen dat een kantwerkster weinig verdiende met haar arbeid. Zij was vaak gebonden aan een gezin, waardoor ze slechts enkele uren per dag kon klossen. De hoogte van het loon werd hierdoor beïnvloed. Indien de kantwerkster er alleen voor stond, slaagde ze erin om te overleven alhoewel dit slechts met veel moeite was. Hoe ouder de kantwerkster werd, hoe moeilijker ze het kreeg om zichzelf te onderhouden. Wij denken hierbij aan de inwonerster van het huisje nr. 57 in fort 'De Prutteling': "...huisje nr. 57 is sedert 6 jaar bewoond door Rosalie Van den Dorpe, Wed. De Blicck, thans 82 jaar oud, Kantwerkster en bedelares. Zij wordt door de openbare liefdadigheid ondersteund". (16) De meeste vrouwen die kantklossen zijn jong en ongehuwd. Op deze manier leveren ze een bijdrage aan het gezinsbudget. Getrouwde vrouwen die

De regionale verspreiding van kantwerksters in België volgens provincie.) (15)

kantwerk maken, kunnen rekenen op het loon van hun echtgenoot.

Er is in de kantnijverheid sprake van verticale en horizontale segregatie. Men vindt er weinig tot geen mannen. Mannen die in de kantnijverheid actief zijn, zijn tewerkgesteld in de hoogste functies en zelden als arbeider. Toch heeft de vrouw in de kantindustrie meer kans op een hogere functie dan in gelijk welke andere industrie. De kantnijverheid is dus op vlak van de verticale segregatie duidelijk 'vrouwvriendelijk'.

3. Een onderzoek in de diepte

De Brugse 'kantklossters' werden reeds vluchtig bekeken in het kader van de industrietellingen van 1896 en 1910. Hoe het aantal kantwerksters veranderde in de door ons onderzochte periode en hoe de verdeling van het aantal kantwerksters, kantvrouwen en fabrikanten in de stad was, werd daarbij aangeraakt. De gevonden cijfers en aantallen waren volgens ons echter onvoldoende om een reëel beeld te krijgen van hoe onze dames kantwerksters ook werkelijk leefden. Specifiek in de stad Brugge hebben wij een diepteonderzoek gedaan naar 259 kantwerksters in 1890.

Aan de hand van deze 259 kantwerksters hebben wij dan verder onderzoek gedaan naar de situatie in 1880 en 1910. Op die manier bestrijken we 30 jaar van de periode die wij onderzoeken.

Er is duidelijk een achteruitgang in de toevloed van jonge kantwerksters in Brugge. Deze terugval kan gelinkt worden aan de overheveling van de kantindustrie naar de gemeenten rond Brugge in dezelfde periode. Hoogstwaarschijnlijk zal men in de gemeenten rond Brugge een grote hoeveelheid jonge meisjes tussen de 10-29 jaar vinden die kantklossen.

Kantwerken lijkt, in combinatie met het opvoeden van kinderen, mogelijk. Toch is de grootste groep van de kantwerksters kinderloos of wonen hun kinderen niet meer thuis. Ongehuwde vrouwen blijken een groep, die

het snelst riskeert om zonder leden van haar gezin te komen staan. Dit heeft gevolgen voor hun financiële toestand. Zij zullen dan ook hoogstwaarschijnlijk het vaakst de klossen in handen nemen.

De gemiddelde gezinsgrootte ligt op net geen vier personen. De gemiddelde huisgrootte van de 259 kantwerksters ligt op 7 personen. De grote groep vijftig-plussers in Brugge blijkt een constant gegeven, wanneer wij afgaan op de leeftijdsverdeling in de door ons gevonden resultaten. Naar 1890-1900 toe is deze groep zelf's nog hoger dan anders door de terugval van het aantal jonge meisjes in het kantwerk.

Zou de reden van deze vaststelling kunnen zijn dat in Brugge oudere vrouwen in kant een oplossing zagen om min of meer zelfstandig te blijven? Of zou de desastreuze economische toestand hen gedwongen hebben tot deze arbeid, waar dit in andere steden niet het geval was? De grote groep weduwen in de kantnijverheid wijst in de richting van de zelfstandigheidsoplossing. Het feit dat de vijftig-plussers het meest van alle subgroepen gaan samenwonen met andere kantwerksters en dat weduwen met kinderen duidelijk minder naar deze oplossing grijpen, lijkt die veronderstelling ook te ondersteunen.

Dat heel wat kantwerksters, ongeacht hun leeftijd of hun burgerlijke stand, gaan samenwonen indien zij geen gezin meer hebben om op te steunen, wijst op een mogelijkheid om financieel zelfstandig te zijn voor de hele groep kantwerksters. Kantwerksters kunnen in hun eentje moeilijk hun boontjes doppen. Ze kunnen slechts onafhankelijk zijn wanneer ze op mekaar kunnen terugvallen en de algemene kosten zoals de huishuur kunnen delen onder elkaar.

Toch is het zo dat de groep ongehuwde vrouwen van meer dan vijftientwintig jaar, het meest op deze vorm van samenwonen terugvalt. Deze subgroep kan samen met de weduwen zonder kinderen, hoogstwaarschijnlijk als de meest kwetsbare onder de kantwerksters gezien worden.

Kantwerken is duidelijk geen job voor het leven. Heel wat kantwerksters in 1880 zijn zonder beroep of hebben een andere job. Vrouwen die zonder beroep zijn schakelen blijkbaar gemakkelijk over op kantwerk. Het feit dat in Brugge bijna alle jonge meisjes in een kantschool opgevoed werden, zal hieraan niet vreemd zijn. Kantwerk is de meest logische en eenvoudigste stap naar betaalde arbeid voor de vrouw in Brugge. Ze heeft vaak het materiaal in huis liggen en kan, wanneer het nodig is, onmiddellijk beginnen klossen.

Een dringende sociale reden om toch te beginnen kantslossen voor vrouwen met een ander beroep, is het krijgen van kinderen. Kinderen dwingen een moeder zonder opvangmogelijkheden voor haar kroost, om thuis te blijven.

Opnieuw nemen we de weduwen in het vizier. Vrouwen van wie de echtgenoot sterft tussen 1880 en 1890, lijken geen andere keuze te hebben dan te gaan kantslossen. Of ze nu een job hebben of huisvrouw zijn, in beide gevallen schakelen ze bij het overlijden van hun echtgenoot over op kantwerk.

4. Het Brugse stadsbestuur en de kantwerksters

Het bestuur van de stad Brugge heeft doorheen de negentiende eeuw één duidelijke poging ondernomen om de kantnijverheid te helpen. In de periode 1840-1850 werd er inderdaad aan de kantindustrie financiële steun gegeven. Maar enkel de tussenhandelaars en de fabrikant-ondernemers konden van de subsidies genieten en zij maakten er ook misbruik van. De kantwerksters, die veel meer nood hadden aan ondersteuning, kregen de schuld van hun povere situatie in de eigen schoenen geschoven. Er was een duidelijke poging van het stadsbestuur om de kantindustrie te helpen maar het geld kwam niet op de juiste plaats terecht. Spijtig genoeg werd daardoor enkel de top van de nijverheid ondersteund. De arbeidsters onderaan de ladder van de kantindustrie werden niet in deze

financiële hulp betrokken. Wanneer in het begin van de twintigste eeuw opnieuw aan de alarmklok wordt getrokken voor de kantnijverheid, zijn er ondertussen al heel wat studies over de kantnijverheid gepubliceerd. (17) Uit deze werken komt duidelijk naar voor dat de kantkoopvrouwen en de kantfabrikanten met een groot deel van de winst gaan lopen en dat de kantwerkster zelf slechts een minimumloon uitbetaald krijgt. Het stadsbestuur zal dan ook in de twintigste eeuw veel meer de kantwerkster centraal stellen, wanneer ondersteuning aan de kantindustrie aangeboden wordt.

Ook de krant "De Volkseeuw", die aanvankelijk zeer idealistisch over het kantwerk schrijft, wordt grimmiger in haar artikels na 1912.

Alle auteurs die werken over kantnijverheid geschreven hebben, pleiten voor het behoud van de job 'kantwerkster'. De reden hiervoor is dat het volgens hen de enige mogelijke combinatie is voor de vrouw om een goede huismoeder te blijven en toch betaald werk uit te voeren. Er zijn volgens de bronnen ook geen ernstige gezondheidsproblemen aan de kantnijverheid verbonden. Enkel wat de kinderen betreft, wordt gewaarschuwd voor bloedarmoede en groeiproblemen.

Een vertegenwoordiging van de kantnijverheid is op heel wat plaatsen terug te vinden. Kantwerksters vinden we terug in documenten van de werkrechtvaard. In de zaken die voor deze raad gevoerd worden, valt het op dat de kantwerkster vaak het onderspit delft tegenover de kantvrouw en de kantfabrikant-ondernemer.

Op nationaal vlak worden via de commissie van het werk en via de wetten op vrouwen- en kinderarbeid pogingen gedaan om het misbruik binnen deze groepen aan banden te leggen. De kantnijverheid laat door haar specifieke organisatie echter geen controle toe. (18) Als gevolg daarvan worden enkel de kantscholen aan de wet onderworpen.

De kanthandelaars hebben in verschillende raden en vergaderingen een stem. Wij denken hierbij aan hun aanwezigheid in de werkrechtersraad en in de werk- en nijverheidsraad. Vaak worden deze organisaties geconsulteerd door de ministeries. Op die manier beïnvloeden ook de kanthandelaars de nationale wetgeving. In de kamer van koophandel zetelt tussen 1908-1913 een kantfabrikant-ondernemer, die op die manier weer zijn invloed kan doen gelden.

De stad Brugge komt graag naar buiten met haar kantnijverheid. Op verschillende tentoonstellingen zijn de Brugse kantondernemers en kantscholen aanwezig.

Voor zulke evenementen krijgen de deelnemers subsidies. De stad steunt op deze manier de promotie van de kantnijverheid op nationaal en internationaal vlak.

5. De armoede van de kantwerksters

De woonomstandigheden van de doorsnee kantwerkster, zoals zij uit de rapporten van de gezondheidscommissie naar voren komt, is eerder armzalig. De beluiken 'De Prutteling' en het 'Centillepoortje' geven ons een indruk van de meest extreme vormen van 'ongezond' samenleven. Wij willen bena-

drukken dat het om woonsten gaat die geen uitzondering vormen in de Brugse binnenstad. Heel wat mensen leven in 1910 trouwens nog in een dergelijke situatie. De armenmeester van de St.-Salvatorparochie laat zich zeer negatief uit over de inwoners van de beluiken. Naar zijn mening gaat het om mensen die enkel geld willen uitgeven aan drank.

Toch zijn er meer 'andere' huizen in het Brugse centrum waarin ook kantwerksters wonen. De inwoners van de Balsemboomstraat leven dan niet in een kasteeltje maar ze hebben toch een minimum aan comfort. Al laat het toilet nog vaak te wensen over, er is een zekere hygiëne en ook ruimte aanwezig. Het Brugse beleid ten aanzien van de arbeiderswoningen laat op zich wachten. Er is een grondig onderzoek aan de gang, waarbij meer dan de minimumeisen aan de beluiken gesteld worden. Indien de eigenaar geen boete wenst, moet hij deze ook uitvoeren. Toch kan men uit de documenten afleiden dat, wanneer men de bureaucratie maar een tijd aan het lijntje weet te houden, men erin slaagt aan deze verplichting te ontkomen, waardoor een aantal sociale wantoestanden blijven bestaan.

NOTEN

1. Zie : VAN DER DUSSEN (B.J.), "L'industrie dentellière belge". Bruxelles, imprimerie de Ve parent et fils, 1860, pp.81-82.

2. Zie : Recensement de l'industrie et du commerce, Volume I. Bruxelles, Office de publicité-Albert De Wit, 1913, pp.165-389. Van de totale huisnijverheid maakt de kant 49.86% uit. Er zijn 80 646 personen die in de kantnijverheid werken in 1910.

3. Zie: *Recensement de l'industrie et du commerce, op.cit.*, 1913, pp.360-385.

4. Zie: *Recensement de l'industrie et du commerce, op.cit.*, 1913, pp.360-385.

5. Zie: DE BRABANDER (G.L.), "De regionaal-sectoriële verdeling van de economische activiteit in België (1846-1979): een kritische studie van het bronnenmateriaal". Louvain-la-Neuve-Brussel, 1984, p.140. Aanvankelijk was het de bedoeling dat ook de kantnijverheid zou opgenomen worden in de telling van 1880. Er waren echter zodanig veel fouten geslopen in de invulformulieren dat de overheid besloot de sectoren waarop te weinig bruikbare antwoorden waren binnengekomen te schrappen. Zo sneuvelde de kantnijverheid in 1880.

6. Zie: STENGRS (J.), "l'Historien devant l'abondance statistique" in: Revue de l'institut de sociologie, 1970, 3. s.p.

7. Zie: DE BELDER en VANHAUTE (E.), " Sociale en economische geschiedenis", in: ART (J.) (e.a.) "Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente?- DEEL I 19e en 20e eeuw". Gent, Universiteit Gent-Centrum voor Geschiedenis / Stichting Mens en Cultuur,1993, pp.124-125.

8. Zie: DEBRABANDER (G.L.), "De regionaal sectoriële...", *op.cit.*, p.244.

9. Zie *ibidem*, pp.137-141.

10. Zie:VERHAEGEN (P.), "Les industries à domicile. La dentelle et la broderie sur tulle", Bruxelles, Ministère de l'industrie et du travail - J. Lebègue, 1902, Tome I. pp.51-61.

11. Vanhaute E. heeft de telling van 1910 echter wel onderzocht voor de algemene huisnijverheid. Hij besteedt hierbij ook aandacht aan de kantindustrie. Zie: VANHAUTE (E.), "De meest moordende van alle industrieën . De huisnijverheid in België omstreeks 1900" in: Tijdschrift voor sociale geschiedenis. XX, 4, 1994, p.470 e.v.

12. ART (J.) (e.a.). "Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente". deel I. Gent, Universiteit Gent - Centrum voor Geschiedenis / Stichting Mens en Cultuur. 1993. pp.221-222. DEVRIESE (A.), "Vrouwen en arbeid. Levenslooponderzoek toegepast op 33 Gentse textielarbeidsters", onuitgegeven licentiaatsverhandeling RUGent, promotor Prof.dr. E. Vanhaute, pp.21-33.

13. De buurt rond het St.-Jansplein maakt deel uit van de St.-Walburgaparochie. Zie: bijlage 2 en 3: kaartje van de onderzochte straten en lijst van de onderzochte straten.

14. Onder andere Pierre Verhaegen beschrijft de straten rondom de Jeruzalemkerk. "Les quartiers ouvriers qui avoisinent l'église de Jérusalem [...] regorgent de dentellières." (Zie: VERHAEGEN (P.), "La dentelle et la broderie sur tulle". Tome I Bruxelles. J. Lebègue,1902, p.214.)

15. Zie: *Recensement général des industries et des métiers 31 octobre 1896*, Volumes I-XVIII. Bruxelles, Ministère de l'Industrie - Office du travail - Section statistique, 1902, p.360. In de getallen die hier werden gebruikt, zijn enkel de arbeidsters en arbeiders die thuis werken meegeteld. Men gaat uit van een totaal van 48 525 personen, mannen en vrouwen samen. (I.p.v. het totale aantal van 48 824.) Voor het jaar 1910 gaat men uit van de totale kantnijverheid, mannen en vrouwen samen. (= tot. 80 646 personen). Zie ook: VANHAUTE (E.). "De meest moordende...", *op.cit.*, p.473. Op het kaartje in dit laatstvernoemde werk krijgt men een overzicht van de regionale verspreiding van de kantwerkers in België.

16. Zie: Rapport fort 'De Prutteling', Stadsarchief Brugge, III. Openbare gezondheid, A. Werking, VIII. Ongezonde woningen. Xb 3b zI IV 12 - Gezondheidsdienst ongezonde woningen 1906-1914.

17. Zie o.a. VERHAEGEN (P.), "La dentelle belge". Bruxelles, Ministère de l'industrie et du travail, 1911.; VERHAEGEN (P.), " La dentelle et la broderie...", *op.cit.* ;VAN DER DUSSEN (B.J.), "L'industrie dentellière belge". *op.cit.*, MABILLE DE PONCHEVILLE (A.), "L'industrie dentellière française spécialement en Flandre" Valenciennes. Librairie Giard, 1911 . ANSIAUX (M.), "Que faut-il faire de nos industries à domicile". Bruxelles, s.n., 1904., ENGERAND (F.), "La dentelle aux fuseaux en Normandie" in: Le Musée social, Tome 6, 1901, pp.130-145. en VAN HOLSBEEK (H.), "L'ouvrière dentellière en Belgique. Etude sur la condition physique et morale des ouvrières en dentelles". Bruxelles, S. Gerstman, 1863.

18. Zie: I.2.2.6.A.